

УДК 343.137

Г.В. СОЛОВЕЙ, Харківський національний університет внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ключові слова: принцип змагальності, проект КПК, кримінальне судочинство

Забезпечення прав і законних інтересів людини й панування верховенства права у всіх сферах державного та громадського життя є основними вимогами для побудови правової та соціальної держави в Україні. На даний час реформуються практично усі галузі права. Основними змінами в кримінально-процесуальному праві є втілення змагальних засад у судову систему України та реалізація у повній мірі даного принципу в досудовому та судовому провадженнях.

Суть та зміст засади змагальності, її проблеми реалізації на стадіях кримінального процесу вивчали такі вчені, як М.С. Алексєєв, Ю.П. Аленін, Т.Н. Добровольська, В.С. Зеленецький, В.Т. Маляренко, М.А. Маркуш, В.Т. Нор, І.Д. Перлов, І.Л. Петрухін, М.С. Строгович, В.М. Тертишник та інші. Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, проект Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України вніс суттєві зміни щодо розуміння принципу змагальності, тому його вивчення необхідно розпочати перш за все з глибокого теоретичного осмислення.

Метою статті є дослідження наукових поглядів щодо правової сутності принципу змагальності в кримінальному процесі, аналіз функціонального призначення змагальних засад у кримінально-процесуальному праві.

Перш ніж охарактеризувати принцип змагальності, потрібно визначити, що собою являють принципи кримінального процесу, як такі. У Стародавньому Римі говорили: принцип є найважливіша частина всього

(*principium est potissima*). Термін «принцип» латинського походження і означає – основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки [1, с.405]. У теорії держави і права під принципами розуміють найбільш загальні вимоги, які ставляться до суспільних відносин та їх учасників, вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права та впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової систем [2, с.197].

Поняття принципу кримінального процесу не визначено ні в Конституції України, ні в чинному КПК України, ні в проекті КПК України. У юридичній науці під принципами кримінального процесу розуміють нормативно закріплені у правових актах керівні ідеї, фундаментальні положення, які виражають демократичну сутність процесу, відзначаються стабільністю, тривалістю та системністю, визначають сутність та тип кримінального процесу, забезпечують реалізацію прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у ньому, визначають зміст, спосіб кримінального процесу та діють на всіх або на більшості його стадіях [3, с.7].

Однією з важливих засад кримінального процесу є принцип змагальності, який має визначальне і вирішальне значення для всієї системи кримінального процесу, бо саме він визначає положення суб'єктів процесу, їх права та обов'язки, відносини із судом [4, с.117].

Засада змагальності закріплена у Конституції України (ч.4 ст.129) у чинному КПК (ст.16–1), у проекті КПК України (ст.22). Крім того, положення про змагальність сторін міститься у низці міжнародних документів, хоча вона і прямо не закріплених в них, але впливає з їх змісту. Це такі міжнародні акти, як Загальна декларація прав людини, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою, Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижують людську гідність видів поведінки та покарань, Міжнародний пакт про громадян-

ські і політичні права, Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій якій формі, Стандартні мінімальні правила Організації Об'єднаних Націй щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), Хартія Європейського Союзу про основні права.

Варто відмітити, що в теорії науки кримінального процесу термін «змагальність» використовується як для визначення форми кримінального процесу, так і для характеристики принципу. Завдання даної статті є встановлення саме сутності та змісту принципу змагальності, а не форми українського кримінального судочинства.

М.С. Строгович вніс великий вклад у розвиток принципу змагальності, останній, за його визначенням, можливий лише в тому разі, коли суд розглядає справу за участю сторін обвинувачення і захисту. Прокурор, потерпілий, підсудний, захисник, а також цивільний позивач, цивільний відповідач і їх представники наділені рівними процесуальними правами для відстоювання перед судом своїх позицій. Суд не є стороною у процесі, він наділений керівною та вирішальною роллю при вирішенні справи у суді [5, с.153].

Змагальність – це якісний стан кримінального процесу, при якому надається можливість сторонам проявити всі свої якості, пред'явити фактичні дані суду з метою переконання його у правильності своїх доводів. Дана засада процесу є способом взаємодії процесуально рівних сторін, що виконують протилежні функції – обвинувачення та захисту – під наглядом суду [6, с.12].

Суд є змаганням двох сторін, неможливо задовольнити вимоги однієї сторони, не вислухавши іншої. Потрібно вкорінювати принцип змагальності у свідомість суддів, щоб він був непорушним і складав абетку правосуддя, без якої не можна зробити і кроку [7, с.349]. Саме дане твердження стисло та лаконічно характеризує напрямок сучасної судово-правової реформи в Україні.

Однак не всі науковці дотримуються думки, що принцип змагальності є одним із важ-

ливих засад кримінального процесу. Так, В. Півненко взагалі заперечує саме існування такого принципу, стверджуючи, що змагальність взагалі не є засадою кримінального судочинства та визначає її лише як гарантію реалізації принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження справи у суді [8, с.77]. З такою позицією досить важко погодитися, оскільки, саме принцип змагальності сторін є конституційним принципом, однією з основних засад кримінального судочинства. З теорії процесу відомо, що принципи пов'язані один із одним і взаємодіють між собою, але при цьому зберігають свою власну цінність для побудови процесу та свій юридичний зміст. Тому не потрібно штучно поглинати один принцип іншим. Це може призвести до порушення системи засад кримінального процесу, останнє призведе до невпорядкованості нормативних приписів, виникнуть проблеми при взаємодії принципів процесу між собою і, як наслідок, з'являться суттєві недоліки під час перебігу кримінально-процесуальної діяльності.

Таким чином, принцип змагальності не варто зводити та об'єднувати з принципом всебічного, повного і об'єктивного дослідження справи у суді, тому що кожен з них має свій зміст, структуру та складові елементи. Але поряд з цим потрібно зазначити, що тільки реалізація всіх принципів у їх сукупності, в системі, у взаємозв'язку і взаємодії сприятиме виконанню завдань кримінального судочинства.

Зміст принципу змагальності є дискусійним у теорії кримінального процесу. Сучасні процесуалісти виділяють різні складові елементи цієї засади, хоча практично всі вони приходять до висновку, що основними рисами змагальності є розмежування функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи у суді, наділення сторонами рівними процесуальними правами та розгляд справи повинен проходити перед незалежним і неупередженим судом [9, с.686]. Поряд з цим М.А. Маркуш вважає, що у структуру змагальності слід обов'язково включити ще такі елементи, як свобода оскарження всіх рішень до суду та

доступ до правосуддя, тому що саме це надасть змогу більш повно захистити права учасників і розширити дію принципу змагальності як на досудових, так і в судових стадіях кримінального процесу [10, с.24].

Таким чином, традиційно засаду змагальності характеризують такі ознаки:

1. Розподіл основних кримінально-процесуальних функцій – обвинувачення, захисту й вирішення справи.

Кожна функція в системі кримінальної юстиції повинна мати самостійне і незалежне організаційне втілення. Н. Гартунг був одним з перших вчених, який визначив, що характер розподілу функцій між учасниками судочинства є критерієм розмежування змагальності та розшуку [11, с.5].

Під час кримінального провадження функції обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той же орган чи службову особу. У свою чергу суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та обов'язків (ч.3, 6 ст.22 проекту КПК) [12].

Таким чином, без чіткого розподілу основних процесуальних функцій немає і самого змагального процесу. Дані функції є основою для всієї процедури судочинства, а тому порушення їх безумовно тягне за собою суттєве звуження права і гарантії сторін у кримінальному процесі.

2. Процесуальна рівність сторін, яка полягає у тому, що кожен із учасників кримінального процесу наділений рівними правами й несе обов'язки, які відповідають їх процесуальному становищу. Рівність прав означає їх взаємну відповідність та пропорційність. Одна сторона не повинна бути у привілейованому положенні порівняно з іншою [13, с.45].

Отже, змагання двох сторін може відбуватися лише при їх рівноправності, сторони процесу повинні бути активними у дослідженні доказів. Процесуальна рівноправність сторін може бути реалізована лише за певних умов, якими є гласність, усність, безпосередність дослідження доказів і доведення право-

вих позицій сторонами по справі перед об'єктивним судом.

3. Суд не втручається в процес доказування. Суд займає незалежну від сторін позицію, слідкує за законністю процесу доказування при розгляді кримінальної справи, вирішує справу по суті на основі наданих йому доказів та виступає гарантом дотримання конституційних прав.

У науці кримінального процесу одним із найбільш дискусійних залишається питання щодо ролі суду при реалізації принципу змагальності сторін.

Одна група вчених-процесуалістів вважають, що суд має право на активні дії як компенсація пасивності сторін. Вони стверджують, що процесуальним засобом вираження активності є власна ініціатива суду, яку він може проявити за своїм дискреційним розсудом. Тобто, суд за допомогою сторін досліджує всі обставини справи, залучає нові докази, оскільки завдання суду є не просто розв'язати спір між сторонами обвинувачення і захисту, а з'ясувати істину, правильно і справедливо вирішити справу [14, с.134].

Водночас інша група науковців категорично заперечують можливість активної ролі суду при реалізації принципу змагальності, вказуючи на те, що це є прояв зацікавленості в результатах вирішення справи у суді. Здійснюючи збір тих чи інших доказів шляхом виконання судових дій з власної ініціативи, суд виконує функції захисту або обвинувачення, що не припустимо для нього. Він повинен бути безстороннім арбітром, який лише забезпечує нагляд за дотриманням процесуальних гарантій сторін і прагне досягти істини у справі [15, с.15].

Точка зору тих вчених-процесуалістів, які вважають, що активність суду заважає реалізації в повній мірі принципу змагальності у кримінальному процесі є цілком обґрунтованою. Суд повинен створювати необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, забезпечити учасників рівними процесуально-правовими можливостями відстоювання і доказування своєї позиції у кримінальній справі.

Обмеження активності суду створить умови для всебічного, повного та об'єктивного вирішення справи по суті. В умовах демократичного суспільства у змагальному процесі кожен учасник правосуддя повинен мати достатню можливість для відстоювання своїх процесуальних інтересів. Дія принципу змагальності ґрунтується на переконанні: протилежність інтересів сторін найкраще забезпечить повноту матеріалів справи через активне виконання сторонами процесу тільки їм притаманних функцій [10, с.30].

Тому слід погодитися з думкою тих науковців, які наголошують на тому, що потрібно обмежити ініціативу суду по збору доказів за власної ініціативи, суд повинен ухвалювати рішення по справі тільки на підставі поданих сторонами, чи витребуваних судом за клопотанням сторін доказами [16, с.40]. Таке положення міститься у ч.4 ст.94 проекту КПК де закріплено, що суд може виносити рішення, що базуються на свідченнях, які він безпосередньо отримав у ході судового засідання або під час спеціальних судових процедур досудового розслідування. Суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, котрі надав слідчий, прокурор або посилятися на них [12].

Проект КПК надає суду пасивну роль при провадженні кримінальних справ, це є правильною позицією, оскільки саме за таких умов принцип змагальності може реалізуватися у повному обсязі, не порушуючи основні його елементи, такі як розмежування функцій обвинувачення, захисту та вирішення справи по суті.

Змагальність є принципом усього кримінального судочинства, однак більшість вчених розкривають дане поняття тільки щодо судового розгляду. Це напевно пояснюється тим, що за чинним КПК дана засада найбільш повно проявляється лише при вирішенні справи у суді. Однак таку ситуацію істотно змінив проект КПК, надавши принципу змагальності нового змісту як у досудовому, так і в судовому провадженні кримінальних справ. Змагальність сторін повинна реалізовуватися на всіх стадіях кримінального процесу, оскільки

лише при такій ситуації у повній мірі можливий захист прав і законних інтересів громадян.

Отже, принцип змагальності є конституційно-правовим положенням, одним із основоположних засад кримінального процесу, який реалізовується у визначеній законом процесуальній формі, діє на всіх стадіях кримінального процесу, направлений на встановлення об'єктивної істини й захисту прав і свобод людини та громадянина. Даний принцип ґрунтується на чіткому розмежуванні функцій обвинувачення, захисту та вирішення справи у суді, характеризується, тим, що суд перш за все повинен створювати необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, забезпечити учасників рівними процесуально-правовими можливостями відстоювання і доказування своєї позиції у кримінальній справі.

Перспективною у подальшому, на нашу думку, була б наукова розробка питань, пов'язаних із детальним аналізом міжнародного досвіду застосування принципу змагальності в кримінальних справах. Це викликано тим, що судово-правова реформа в Україні має на меті змінити чинне кримінально-процесуальне законодавство відповідно до європейських та міжнародних стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
2. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права : підручник [для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
3. Кочура А. В. Принципи кримінального процесу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. В. Кочура. – Харків, 2011. – 19 с.

4. Чельцов М. А. Уголовный процесс / под ред. М. А. Чельцова – М. : Юридлит., 1969. – 464 с.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 153.
6. Даворский С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм его реализации : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. М. Даворский. – Челябинск, 2001. – 21 с.
7. Победоносцев К. П. Передовые статьи о судебной реформе / К. П. Победоносцев // Сочинения. – СПб., 1996. – 512 с.
8. Півненко В. Щодо принципу змагальності у кримінальному судочинстві / В. Півненко // Вісник прокуратури. – 2006. – № 5.
9. Грошевий Ю. М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. М. Грошевий // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 2 (33). – № 3 (34). – 156 с.
10. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Маркуш М. А. – Х., 2005. – 210 с.
11. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России : учеб. / Н. Гартунг. – СПб., 1868. – 219 с.
12. Проект Кримінально-процесуального кодексу : від 13.01.2012 р., реєстр. № 9700 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42312.
13. Ісмаїлова Л. Б. Процесуальні та етико-психологічні питання забезпечення рівності сторін в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. Б. Ісмаїлова ; Акад. адвокатури України. – К., 2007. – 216 с.
14. Барабаш А. С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установление : учебник / А. С. Барабаш – СПб. : Юридический центр, 2005. – 257 с.
15. Багдасаров Р. В. Принцип состязательности в уголовном процессе России и странах Европейского Союза : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Р. В. Багдасаров. – М., 2005. – 28 с.
16. Григорьева Н. В. Принципы уголовного судопроизводства и доказательства / Н. В. Григорьева // Российская юстиция. – 1995. – № 8. – С. 39-42.

Соловей Г. В. Теоретичні аспекти принципу змагальності в кримінальному процесі / Г. В. Соловей // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 883–887 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12cgvvkr.pdf>

Досліджені погляди вчених щодо змісту принципу змагальності у кримінальному процесі. Проаналізовані дискусійні питання загальної характеристики змагальних засад у кримінальному судочинстві.

Соловей Г.В. Теоретические основы принципа состязательности в уголовном процессе

Исследованы взгляды ученых в отношении содержания принципа состязательности в уголовном процессе. Проанализированы дискуссионные вопросы общей характеристики соревновательных основ в уголовном судопроизводстве.

Solovey G.V. The Theoretical Aspects of the Adversarial Principle in the Criminal Process

The views of scientists on the content of the adversarial principle in the criminal process are devoted. The general characteristics of the adversarial principle in criminal proceedings analyzed.